

Mål & Mæle · 2

23. årgang, september 2000

Bananer og agurker

Sprogligheder kommer denne gang bl.a. ind på hvorfor der på dansk *går agurk* i ting, mens der på engelsk *goes bananas*. Side 2

Nord og syd og øst og vest

Mål & Mæle planlægger en lille artikelserie om hvordan verdenshjørnerne betegnes i forskellige europæiske sprog. Vi varmer op med en artikel om hvordan et lille pakistansk folk klarer sig uden den slags ord. Side 7

Naturnavne

Piger kan hedde *Lærke* og *Viola*, og drenge kan hedde *Bjørn* og *Ask*. Navne på dyr og planter bruges også som personnavne. Men hvorfor kan en pige ikke hedde *Sisken* og en dreng *Hest*? Læs om naturbetegnelser i danske navne. Side 10

De danskes a'er

Hvor mange a'er er der i dansk? Ja, det er som man ser, eller hører, på det. Diskussionen fortsætter side 14

Tekst og illustration

Både tekster og illustrationer kan være mere eller mindre abstrakte. Men hvad sker der når man sætter en abstrakt illustration sammen med en konkret tekst? Side 20

Store og gode Handlinger

I 1777 udkom der en læsebog for skole og hjem som formentlig er det værk som har haft størst betydning for det skriftsprog vi bruger i dag. Side 27

Sprogligheder 2

Et pakistansk
bjergfolks
orientering 7

Naturbetegnelser
i danske navne 10

Ét kort a i dansk 14

Passer teksten
til illustrationen? 20

Store og gode
handling 27

Alle mennesker kan deres modersmål, men det meste af det man ved når man kan et sprog, er underbevidst viden. Men det er muligt at studere hvad sproglig viden eller kompetence er for noget, og at gøre denne viden mere bevidst.

*Dansk Sproglære (1996)
af Frans Gregersen o.a.*

SprogliGheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Carsten Elbro, Erik Hansen, Pernille Frost og Ole Tøgeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Therese Brink-Jacobsen,
Tovværkgade 5 A, 3., lejl. 11
2300 København S

? Frugt og grønt

Hvordan bliver bananer til agurker eller omvendt? Eller er de jævnaldrende og har fælles stamfader? Eller med andre ord: Hvorfor går en dansker agurk, når en englænder kan go bananas?

I. Engel Jensen,
Hjørring

! Gyldendals røde Engelsk-dansk-ordbog oversætter det engelske slangudtryk 'go bananas' til det danske 'gå agurk'. Tilsvarende forklarer Politikens Slangord 'gå agurk' med 'go bananas'. Nudansk Ordbog angiver, at 'gå agurk' er en spøgende omdannelse af 'gå amok'. Ordet 'amok' er ifølge samme ordbog kommet ind i dansk fra engelsk, som har det fra malajisk, og ordet findes i dansk især i det 20. århundrede, bl.a. i forbindelsen 'gå amok' = få et raserianfald/gå bersærkergang.

Årbogen »Hvem, Hvad, Hvor« bringer i 1977-udgaven på side 176 »Et ud-

valg af nye ord i det danske sprog«. Her finder man udtrykket 'gå agurk' forklaret med 'gå amok', 'blive ude af sig selv'. Vinterberg og Axelsens røde Dansk-engelsk-ordbog oversætter i 1978-udgaven 'gå agurk' med 'go bananas'. The Oxford Dictionary of Modern Slang har 'banana' optegnet som et adjektiv med betydningen 'crazy, mad (with excitement, anger, frustration etc.), esp. in phr. to go (also drive) bananas'.

Tilsyneladende er 'gå agurk' og 'go bananas' altså synonyme. Det viser forklaringen i den nyeste udgave af Politikens Slangordbog da også. Om 'gå agurk' hedder det således: 1) (om person) blive ophidset, vred; gå amok 2) (om ting og foretagender) gå galt, gå i kludder, udvikle sig i en gal retning. Om 'gå banana(s)' står der stort set det samme, nemlig: (fra eng. 'go bananas': 1) (om person:) gå amok; blive rasende; flippe ud 2) (om foretagende) gå dårligt, udarte.

Går man til Dansk Sprognævns seddelsamling, finder man frem til, at udtrykket 'gå agurk' blev brugt første gang i en dansk avisartikel (nemlig i et læserbrev i B.T.) den 27. juli 1976: »Lad os derfor slå til lyd for, at vi får lov til at beholde den dygtige og sagkyndige John Idorn på sporten i mange år, for ellers går det da fuldstændig agurk«. I Henrik Krügers bog »Action, Mand!« (1976) bruges også 'gå i agurk', som i den medfølgende ordliste forklares med 'blive gal, ophidset, forvirret'.

Hvad angår det andet udtryk, du spørger om, 'go bananas', er det rent faktisk *ikke* forbeholdt engelsktalende, og det er da også blevet delvis fordansket: 'gå banana(s)'. Udtrykket optræder første gang i de trykte danske medier den 6. januar 1977, nemlig i Søndags B.T.: »(...) *vi skal nok få dem allesammen til at gå fuldstændig »bananas« én gang til. Udtalelsen faldt ved et pressemøde. Sagt af disse fire herrer: Willi Jönsson, Franz Beckerlee, Kim Larsen og Søren Berler. De kalder sig Gasolin (...)»*.

Det lader til, at udtrykkene 'gå agurk' og 'gå/go bananas' er opstået nogenlunde samtidig i dansk. Men hvorfor nogen foretrækker det ene udtryk frem for det andet, er ikke til at give noget endegyldigt svar på. Måske har det engelske 'go bananas' – som så mange andre engelske ord og vendinger – en anden signalværdi end det tilsvarende danske udtryk: 'gå agurk'.

TBJ

Hvor mange a'er?

Et spørgsmål til artiklen om Hansen-*a* og Larsen-*a* i M&M nr. 1, 2000: Hvad er der blevet af det gode gamle begreb stød? Det forekommer mig at mange af forskellene lige så godt eller bedre kunne forklares ved at tale om stød og ikke-stød. For øvrigt kan jeg ikke genkende alle forfatterens eksempler. Som en 54-årig der har pendlet mellem Jylland og Fyn, oplever jeg nogle af a'erne anderledes. Jeg har også en fornemmelse af at der findes endnu flere slags *a* end dem forfatteren omtaler. Årsagen er nok at han holder sig til lokale københavnske forhold. Nej, undskyld, de anses jo for at være nationale.

Jørgen Krøigård
Odense N

? Stort eller lille?

I den afdeling af Københavns Universitets administration hvor jeg er ansat, plejer vi at skrive *Universitetet* og *Rektor* med stort bogstav, men vi er nogle der mener at det er diskutabelt skrivemåder.

Jens P. Høysgaard

! Både *universitetet* og *rektor* bør efter reglerne staves med lille begyndelsesbogstav.

Mht. *universitetet* henviser jeg til Retsskrivningsordbogens § 12.13.b (s. 567). Denne paragraf giver ganske vist mulighed for at forkortede navne skrives med stort, men problemet er hvor forkortet navnet kan være. Derfor anbefales det i reglen at man skriver med lille bogstav når navnet er så forkortet at det ikke uden videre kan genkendes som navn:

Dansk Sprognævn > Sprognævnet > nævnet

Statens Byggeforskningsinstitut > Byggeforskningsinstituttet > instituttet

Danmarks Forvaltningshøjskole > Forvaltningshøjskolen > skolen

Københavns Universitet > universitetet

Vælger man *Universitetet* med stort, har man det problem at det kun er Københavns Universitet der kan skrives sådan – altså når det er universitetet der omtaler sig selv. Drejer det sig om fx Århus Universitet, skal man derfor skrive *universitetet* med lille, medmindre det er Århus Universitet der skriver om Århus Universitet!

Så kan man naturligvis sige at det fremgår af sammenhængen hvilket uni-

versitet der er tale om. Jamen, hvis det gør det, kan man jo lige så godt stave det med lille!

Så er der *rektor*. Jeg forstår godt at det store begyndelsesbogstav er udtryk for respekt og hengivenhed, og jeg har stor sympati for denne holdning. Men igen: hvor sætter vi grænsen? Hvad med *prørektor*, *dekanen* og *kurator*? Eller *præsæs*, *eksaminator* og *ensor*, for nu at blive i det universitære.

Skulle man hente støtte i Retskrivningsordbogen for skrivemåden *Rektor*, kan det vist kun være i § 12.3 (s. 558). Her står der at navne på religiøse og mytologiske skikkelser skrives med stort:

Gud, Vorherre, Faderen, Skaberen, Frelseren, Helligånden, Djævelen, Satan, Fanden o.a.

Al respekt for rektor, men i dette selskab hører han vel ikke hjemme! Og når man nu skriver *kongen*, *dronningen* og *kronprinsen* med småt, så må rektor kunne finde sin plads i verdensordenen og nøjes med lille bogstav.

EH

? Den slags

I en annonce for realkreditlån siges det bl.a.: »(...) vi er bedst til at finansiere *den slags huse med matrikelnummer*«. Det forekommer mig, at det kursiveredet er forkert. Men man kan vist godt sige »de huse med rødt tag blev solgt først«, og helt sikkert »husene med rødt tag blev solgt først«, så det hænger vel sammen med arten af sætnings-elementerne før og efter *huse*?

Om et andet sprogligt træk: I en avisartikel så jeg for nogen tid siden følgende: »Ni kulturbyer bejler til turistmillionerne«. Hedder det ikke »bejle *om* noget« (som man gerne vil have fat i, jf. »at være ombejlet«), men

»bejle *til* en«? Og skulle det derfor ikke have heddet »(...) bejler om turistmillionerne«?

Anne Marie Køllgaard,
København

! Grunden til at du studser over formuleringen *den slags huse med matrikelnummer* (i modsætning til *kræmmerhuse*; annoncen bringer et billede af et *kræmmerhus*), er at *den slags* mest bruges når det henviser til noget i det foregående: *Her er bygget nogle små enetages rækkehuse. Den slags huse er lette at sælge*.

Den slags kan også henvise til noget i det følgende, men så skal der helst komme en bisætning efter: *Den slags huse som har matrikelnummer...* Det samme gælder for *sådan*, som er synonym med *den slags*.

Den oprindelige betydning af *bejle* er 'tilbyde ægteskab': *Den unge baron bejlede til naboens datter*. Efterhånden kan *bejle* også bare betyde 'appellere': *Vi skal bruge en babysitter i aften. Må jeg bejle til dig?* Det er altså personen som der appelleres til, der står efter *til*.

Man kan også sige *må jeg bejle til dig om hjælp med opvasken?* Det der står efter *om*, er så det som appellen drejer sig om. Og derfor burde der vel i den overskrift du skriver om, have stået *Ni kulturbyer bejler om turistmillionerne*. Og når man læser hele artiklen, ser man at meningen er: *Ni kulturbyer bejler til EU's kulturministre om turistmillionerne*.

EH

? Kommaer igen...

Vedlagt et mini-klip fra Politiken. Jeg selv kan godt forklare idiotkommaerne, men hvad siger man til avisens redaktion for at få dem til at forstå hvad de gør galt, og hvordan de sætter rigtigt komma i de få linjer?

Naturligvis burde de gå over til det nye komma. men det gør de nok ikke, i hvert fald ikke lige straks.

Venlig hilsen
Edit Aller, Randers

! Den tekst du taler om, er en såkaldt underrubrik til en kronik i Politiken. Der står:

Japanere og søelefanter på en californisk strandbred får forfatteren til at stille sig selv spørgsmålet om hvem, der er romantiker, og hvem, der er realist.

Ja, der skal ikke komma foran *der* i denne tekst. Derimod foran *hvem* i første tilfælde, og foran *og hvem* i det andet.

Jeg har på forskellig måde undervist journalister ved Politiken, og det er der også andre der gør. Men kommaet er et uoverkommeligt problem, og ikke bare for Politiken. At klare det korrekt kræver en grammatisk indsigt som man tidligere forlangte af børn i 5. klasse. Så der er ikke noget at gøre. Og så er der jo det at de fleste andre danskere heller ikke kan finde ud af det. Derfor ses fejlene ikke, og man behøver desværre ikke at være fløv over dem.

EH

Pagh og peg

Jeg har en kommentar til Peter Meislings ordpar i M&M nr. 1, 2000. I Ålborg var i mange år den helt enestående udtale af Pagh identisk med udtalen af peg (og som i beg/bei osv.) i navnet Poul Paghs Gade (og P.P.G. Skole, oftest blot kaldt Poul Pagh – altså Poul »peg«/»pai«. Ordet *mager* blev udtalt som *mauer* (uden midter-r) , men det er jo *α/a*-udviklen og dialekt. Selv dansk lærere sagde *Poul Pagh/peg!*

Jess Pilgaard
Næstved

? Du og dig og gøre af

Erik Hansen skriver i sin underholdende bog »Rigtigt dansk«, s. 57 »Et personligt stedord, der står i en forbindelse, hvor det kun kan være trykstærkt, får akkusativformen.«

Gid det var sådan. Men det er det næppe. Det er så vidt jeg kan se andre og flere faktorer der spiller ind. Desværre kan jeg ikke selv uddrage de regler der måtte gælde. Derfor håber jeg at I kan hjælpe mig.

Jeg forestiller mig at man i en mindre forsamling stiller en række spørgsmål. Afhængig af spørgsmålene og svarene, og afhængig af om det er 1. eller 3. person, bruger vi henholdsvis nominativ- og akkusativformerne.

Nogle eksempler, alle baseret på mundtligt sprog.

1. Er der nogen her fra Fyn?
  - 1.a. Ja, mig.
  - 1.b. Ja det er jeg.
  - 1.c. Ja, ham der/hende der/dem der.
  - 1.d. Ja, det er ham der/hende der/dem der.
2. Hvem har lukket vinduet?
  - 2.a. Mig.
  - 2.b. Det har jeg.
  - 2.c. Ham der.
  - 2.d. Det har ham der.
3. Hvem er det der har lukket vinduet?
  - 3.a. Mig.
  - 3.b. Det er mig.
  - 3.c. Ham der.
  - 3.d. Det er ham der.

Man kan muligvis i tilfældene 1.d., 2.d. og 3.d. også anvende nominativformen, altså »Det er han«, men jeg tror at man i naturligt talesprog umiddelbart vil bruge akkusativformen som anført i eksemplerne. Her er der tale om det demonstrative pronomen. Det undrer mig, at mens vi bruger akkusativformen i det demonstrative prono-

men når det drejer sig om 3. person så bruger vi nominativ når det drejer sig om 2. person, således ikke »Dig der«, men »Du der«.

I tilfældene 1.b. og 2.b. skal 'jeg' være trykstærkt og kan ikke erstattes af 'mig' og det strider mod den regel Erik Hansen har fremsat i »Rigtigt dansk«.

Jeg synes det ser temmelig kaotisk og uoverskueligt ud, men måske er der system i galskaben?

*Tue Eriksen
Århus N*

P.S. Jeg skrev for år tilbage til jer angående en udtalelse som mit barn brugte, nemlig »Jeg har ikke gjort af dem« som svar på ytringen »Jeg kan ikke finde mine badebukser«. Jeg har aldrig fået svar på min skrivelse. Har I slytlet det eller var det for langt ude?

! Reglen om tryk og akkusativ er ikke til meget nytte i praksis. Og den er nok snarere et udtryk for noget mere betydningsmæssigt der ligger bag. Men i øvrigt mener jeg den holder, når man får præciseret at tryk/ikke-tryk ikke må være dirigeret udefra, dvs. fra andre sætninger. Se engang her:

Hvem vil med? Det vil jeg.
Vil du også med? Ja, dét vil jeg.

Om jeg her er trykstærkt eller tryk-svagt, afhænger af forholdene i den foregående sætning, og så gælder reglen ikke. Vi kan jo umuligt have

Hvem vil med? Det vil mig.

Men derimod nok

Hvem vil med? Mig.

For her er pronominet trykstærkt uanset omgivelserne.

Og så skal det lige understreges at

reglen giver sætninger som de høres i den danske hverdag, men ikke nødvendigvis sætninger som alle vil regne for korrekte.

Jeg beklager at der er smuttet et spørgsmål, men her kommer der endelig et svar.

Den oprindelige betydning af udtrykket *gøre af* er 'fremstille af':

Hvad har du gjort af din flotte røde kjole?

Jeg har syet den om til en badedragt.

Senere kom det til, lidt mere abstrakt, at betyde 'foretage sig et eller andet med', fx

Hvad har du gjort af din flotte røde kjole? Har du smidt den ud?

Senere endnu fik vi *hvor har du gjort af*, med betydningen 'du har forårsaget at noget ikke mere er her'.

Hvor har du gjort af kufferten? Jeg har stillet den ude på trappen.

Og det må være sådan vi skal forstå dit barns udtalelse. *Jeg har ikke gjort af dem*, betyder 'jeg har ikke ansvaret for at badebukserne er forsvundet'.

EH

Et pakistansk bjergfolks orientering i forhold til floden og bjergsiden

Vi sidder og spiller 'takadjuk' [taka-'dzuk] en mørk vinteraften hos kalasha-folket. Vi, Jan Heegård og Ida E. Mørch, var i vinteren 1997-98 på lingvistisk feltarbejde i Nordvestpakistan. Spillet takadjuk går ud på at man skal finde en fingerring gemt i en knyttet hånd. Der er to hold mod hinanden, og alle på det ene hold sidder med de knyttede hænder strakt frem foran sig. En person fra det andet hold tager hænder væk én efter én ved at bede personen om at åbne hånden og vise om ringen er der. Til sidst når kun to hænder er tilbage, skal hun eller han gætte helt præcis hvilken hånd ringen gemmer sig i. Pointsystemet er enkelt: det hold der leder, får et point for at finde ringen, og det hold der gemmer ringen, får et point for at narre den der leder, så han eller hun ikke finder ringen.

Orienteringen

Huset vi sidder i, ligger i den øvre del af landsbyen et stykke oppe ad bjergskrånningen. I dagligdagen orienterer man sig efter om man går i retningen op ad bjerget eller ned ad bjerget mod floden som løber i bunden af dalen. Dette angiver to retninger. Kalashaerne bruger desuden to andre retninger når de angiver om de går op ad floden eller ned ad floden i flodens længderetning.

De to hold der sidder og leger i huset, sidder over for hinanden, og de bruger disse retningsangivelser, opflods/opstrøms og nedflods/nedstrøms, når de

fortæller hvilken af modpartens hænder der skal væk, fx »fjern nedflodshånden«. Det fungerer godt og langt bedre end at sige højre og venstre hånd fordi højre og venstre jo er forskelligt alt efter hvor man ser det fra; floden derimod løber altid den samme vej, og alle ved altid hvor den er, og hvilken vej den løber. Den er en livsnerve for dette bjergfolk.

Kalashaerne bruger hele tiden disse orienteringsmåder i dagligdagen. Det er banalt at de bruger dem om faktisk at gå op ad floden og ned ad floden, men at tings, personers og legemsdeles placering udpeges af adverbierne opflods og nedflods er mere påfaldende. I kalasha-sproget har man også ord for højre og venstre og postpositioner (efterstillede forholdsord). Disse kan indgå i konstruktioner der betyder fx »skabet står til højre for sengen«, men kalashaerne foretrækker at sige at skabet står opflods eller nedflods i forhold til sengen, eller i forhold til talerens eller lytterens placering.

Det er ikke usædvanligt også i andre kulturer at orientere sig efter de fysiske omgivelser, velsagtens mest i kulturer hvor man lever tæt på naturen og er nødt til at vide præcist hvor man befinder sig. Jørgen Rischel beretter i en artikel i European Review 1999, om lignende orienteringssystemer efter bjergsiden og flodløbet hos bjergfolket Mlabri. Et andet eksempel er at man i Grønland orienterer sig dels efter kysten og dels efter den fremherskende vindretning.

H.F. Feilberg beskriver i *Bidrag til en ordbog over jyske almuemål* 1886–1911, hvordan man på jysk kan bruge (eller tidligere brugte) verdenshjørnerne til at orientere sig efter – også indendørs. På Fur fx siges »op« om alt der ligger vestpå (også selvom det er nedad); og der kan man fx sige »sæt glasset længere op«, dvs. mod vest. I Himmerland nævnede man aldrig storstuen, men sagde »gå vester eller -østerind« alt efter om den lå mod vest eller øst. Feilberg har endnu et pudsigt eksempel på brug af verdenshjørnerne til orientering, nemlig »»havde jeg nu været ved den nordre ende af den karl!« sagde drengen om hans mellemmad«.

Ligheder og forskelle i forhold til verdenshjørnerne

I den leg som mange vinteraftener går med hos kalasha-folket, kunne en orientering efter verdenshjørnerne have været lige så god. Verdenshjørnerne er jo også uafhængige af hvor man ser dem fra. Holdene kunne lige så godt have sagt den søndre hånd eller den vestre eller østre hånd. På det punkt er der ligheder mellem verdenshjørnerne og kalasha-folkets orientering efter bjerg og flod. Men der er også store forskelle på de to orienteringsmåder.

Mange kalasha-landsbyer ligger på en sydvendt bjergskråning. I disse landsbyer er op ad bjerget altså mod nord, og ned ad bjerget, mod floden, er mod syd. Der findes imidlertid også landsbyer der ligger på den anden side af floden. For de folk der bor her, er ned ad bjerget mod nord og op ad bjerget mod syd. Og når kalashaerne krydser floden fordi de har et ærinde på den anden side, enten fordi deres dyr græsser der, eller de skal besøge en landsby der, så bliver forholdet mellem ver-

denshjørnerne og op ad bjerget og ned ad bjerget pludselig omvendt af det de kommer fra. Syd og nord forandrer sig ikke, men orienteringen efter op ad bjerget og ned mod floden er afhængigt af på hvilken side af floden man er.

I lighed hermed er op langs floden og ned langs floden kun faste størrelser som vest og øst så længe man bliver i den samme dal.

I det område af Pakistan hvor kalasha-folket bor, er der en stor hoveddal hvori floden Kunar løber. De mindre bifloder, heriblandt kalashaernes floder, løber ned i Kunar fra sidedale både fra øst og vest.

Vi sad i et hus den aften i en dal der løber fra hoveddalen mod vest. Det vil sige at floden i »vores« dal løb fra vest mod øst. Og retningen ned ad floden var altså mod øst, mens op ad floden var mod vest. Hvis vi nu forestiller os at vi havde siddet i en dal mod øst hvor floden løber fra øst mod vest, havde op og ned ad floden svaret til de modsatte verdenshjørner.

Det kan hurtigt komme til at lyde meget indviklet og forvirrende når man skal forklare disse forhold, og jeg tror også at en kalasha-mand eller -kvinde ville synes at det lød meget kompliceret hvis jeg havde prøvet at forklare ham eller hende det. Men i kalashaernes dagligdag er deres egne orienteringsmåder meget naturlige og dybt indgroede. Man kan jo anføre at det også er ret nemt konkret at se hvor man er i forhold til disse fysiske holdepunkter, bjerget og floden. Det har kalashaerne dog ikke behov for, idet disse holdepunkter har en sammenhæng med deres religion og gennemsyrrer hele tilværelsen. For eksempel er deres huse indrettet så ildstedet eller ovnen altid

findes det samme sted i huset (på den væg der vender op mod bjerget og modsat døren). Bag ildstedet eller ovnen er der et helligt område som kvinder ikke må betræde. Dette hellige område ligger altså op ad bjerget, og selvom det kan være inden i et hus der ligger midt i landsbyen, hænger det symbolsk sammen med en række andre religiøse regler som er nøje knyttet til retningerne op og ned ad bjerg og flod. Op ad bjerget er således op mod guder-nes boliger og tabu for kvinder; og ned

ad bjerget mod floden findes urene steder. Disse religiøse tabuer og regler lærer kalashaerne gennem deres opvækst, og det er enhvers eget ansvar ikke at overtræde de uskrevne regler for hvor man må færdes.

Som sådan forbundet med religiøse tabuer er retnings- og orienteringsudtrykkene en kilde til en forståelse af deres kultur og mentalitet. Disse forhold stod først klart for os som fremmede gæster på den vinteraften der blev fordrevet med en drilleleg.

*Ida Elisabeth Mørch, f. 1968
forskningassistent
Center for Læseforskning
Københavns Universitet*

Mål & Mæle

ISSN 0106-567X

Redaktion:

*Carsten Elbro, Pernille Frost,
Erik Hansen, Ole Togeby.*

Tegninger: Hanne Simone

Ekspedition og produktion:

*Elbro-Tryk
Håndværkervej 10
Postboks 3072
6710 Esbjerg V
Giro 747-3494
Telefon 75 15 43 60*

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er 168,00 kr. pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Elbro-Tryk. Hertil henvender man sig også om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål & Mæle sendes til:

*Therese Brink-Jacobsen,
Tovværkgade 5A 3, lejl. 11, 2300 København S*

Hjemmeside: www.cphling.dk/Maal+Maele

Naturbetegnelser i danske personnavne

Der er et eller andet påfaldende ved navne som f.eks. *Lærke*, *Vibe*, *Lilje* eller *Bjørn*. Noget andet end der er ved *Viola*, *Rosa* eller *Ursula*. I alle tilfælde drejer det sig om godkendte og anvendte navne, der ganske vist ikke bruges særlig meget, men alle findes i Kirkeministeriets fortegnelse over »godkendte fornavne«.

Det samme præg gælder mange efternavne: *Bjørn*, *Falk*, *Hjort*, *Trane* osv. Ja, faktisk er mangfoldigheden mange gange større for efternavnenes vedkommende.

Det fælles præg gælder navnenes genkendelighed og deres betydningsmæssige tilknytning til naturens verden. Almindeligvis tænker vi ikke over det semantiske indhold i navne, da det i langt de fleste tilfælde fortaber sig i noget ikke umiddelbart forståeligt. Den kontorchef i Kirkeministeriet der har underskrevet det cirkulære hvori listen over anerkendte fornavne findes, hedder Niels Bjerregaard. *Niels* er oprindeligt et toleddet græsk navn *Niko-laos*, som vi kender fra kristen tradition. *Bjerregaard* er et stednavn bestående af to led: *Bjerre*, som er den jyske form af ordet 'bjerg', samt ordet *gård*. Den skik at danne efternavn efter navnet på en gård er et specielt jysk træk. Alt dette kan vi rekonstruere og dokumentere på grundlag af skriftlig dokumentation, men det betyder jo ikke noget for os i vores brug af ordene som navne.

Anderledes forholder det sig med de få naturord i vores almindelige ordfor-

råd som også fungerer som navne. Hvad enten *lærke* fungerer som substantiv eller proprium, er det samme ord. Som proprium kan det endda bruges på to måder: som fornavn, hvor det bruges som pigenavn, eller som efternavn, almindeligvis stavet *Lerche*.

Fornavne

For fornavnenes vedkommende drejer det sig i alle tilfælde om enkle én- eller tostavellesord. Af pigenavne kan nævnes *Lilje*, *Lærke*, *Mejse*, *Pil* og *Vibe*. Af drengenavne: *Bjarke*, *Bjarne* (der begge er afledninger af et fælles nordisk *Bjorn*) samt den danske form *Bjørn*, der også kan bruges som efternavn. Et genkendeligt drengenavn er desuden *Ulf*, der ligesom *Bjørn* også kan have funktion som efternavn. Hvorfor det blandt pigenavnene kun er *Lærke*, *Mejse* og *Vibe* der repræsenterer fugleleverdenen, findes der ingen rationel forklaring på. At *hejre*, *finke* og *gås* har været umulige, forstår vi umiddelbart. Men hvorfor specielt disse tre ord i overført betydning har fået negative bibetydninger, lader sig heller ikke forklare rationelt. Hvis man virkelig skulle sige noget nedsættende om en anden, kunne man vel lige så godt sige *spætte*. Eller *mudderklire*.

Tilbage er der i hvert fald en halv snes udmærkede danske fuglebetegnelser der sagtens kunne have været brugt, f.eks. *irisk*, *sisken*, *svale* og eventuelt *terne*. At *præstekrave*, *lappedykker* eller *stenvender* er umulige, er ikke så

Alfabetisk oversigt over efternavne

a. dyr

Basse
Bille
Bjørn
Brok (Brock)
Due
Falk (Falck)
Fugl
Galt
Gedde (Gjedde)
Glente
Hjejle
Hjort (Hiordt, Hjorth)
Høg (Høck, Høeck, Høeg, Høegh, Høgh, Hoeck, Hoeg, Hoegh)
Kok (Koch, Kock)
Krabbe (Krab)
Krag (Kragh)
Lærke (Lerche)
Marsvin
Løve (Löwe)
Mus (Muus)
Myre (Myhre)
Okse (Oxe)
Ravn (Raun, Raffn)
Skade
Stork (Storch, Storck)
Stær (Stæhr)
Svane (Swane)
Trane (Thrane)
Vibe (Wibe)
Våge (Waage)
Ørn

b. planter

Abild
Akeleje (Akeleye)
Ask (Asch)
Birk (Birch)
Blomme (Blom)
Busk (Busch, Busck)
Bøg (Bøgh)
Cederkvist
Druehyld
Eg (Eeg)
Elm
Floks
Hassel, Hasselgren, Hasselris
Lilje (Lilja, Lillie)
Lind, Lindblad, Lindgren, Lindkvist
Lupin
Lyng, -bak, -bæk osv.
Lærk
Løskvist
Løn
Morel
Mynte
Navr
Palme
Pil
Podebusk
Porse
Rod
Røn (Rønn)
Taks
Tang
Visse

svært at begrunde. De er ganske enkelt for komplicerede (toleddede sammensætninger). At f.eks. *præstekrave* bruges i overført betydning, hindrer ikke i sig selv brugen af ordet som navn.

Endelig skal nævnes en række pigenavne af en anden karakter. De stammer fra forskellige fremmede sprog, og deres fælles præg er at de oprindeligt betegner et dyr eller en plante. Det gælder følgende:

<i>Dyveke</i>	hollandsk, diminutiv for ordet 'due'
<i>Gurli</i>	oprindelig persisk ord for 'rose'
<i>Iris</i>	oprindelig græsk ord der på latin betegner en speciel lilje.
<i>Rosa</i> /-e	latin, 'rose'
<i>Ursula</i>	latin, diminutiv af <i>ursus</i> 'bjørn'
<i>Viola</i>	latin 'viol'

Disse navne oplever vi ikke på samme måde som *Lærke*, *Vibe*, *Lilje* eller *Bjørn* fordi vi ikke umiddelbart kender deres betydning. Men de illustrerer det fundamentale forhold at alle navne oprindelig har haft et betydningsmæssigt indhold, uanset hvor meget de senere er blevet ændret.

Efternavne

Når det gælder efternavnene, er mangfoldigheden langt større, noget der hænger sammen med efternavnenes historie. Efternavne er et nyere fænomen. Det fremgår således af opdelingen af materialet i Danmarks Gamle Personnavne, som er en fuldstændig registrant over navnestoffet i alle danske skriftlige kilder indtil ca. 1500. I DgP er navnene ordnet i to hovedkategorier: fornavne og tilnavne. De gamle tilnavne er baggrunden for det vi i nutiden kalder efternavne eller slægtsnavne.

Tilnavne er ikke noget nyt fænomen. Således havde man allerede i det gamle Rom et fast system af navne: fornavn, slægtsnavn og tilnavn, f.eks. *Publius Ovidius Naso* [næse], *Gajus Julius Cæsar* [kejser], *Marcus Tullius Cicero* [kikært]. Tilnavne har sandsynligvis eksisteret altid, men først efterhånden som samfundet er blevet mere differentieret, er der blevet brug for fasthed også for tilnavnenes vedkommende. De

ældste danske eksempler kender man helt tilbage fra 1200-tallet. I Skautrup's »Det danske Sprogs Historie« nævnes dyre- og plantenavne som *Akeleye*, *Basse* (vildsvin), *Bille*, *Brok* (grævlings), *Då*, *Falk* og *Porse*.

Først tre hundrede år senere kom den første bestemmelse om faste slægtsnavne da Frederik I på herredagen i Odense i 1526 fremsatte en henstilling til adelen om at antage faste slægtsnavne. Det hedder herom bl.a.:

»Vi vil også have, at alle Riddermænds Mænd herud i Danmarks Rige, som ikke har fastlagte Tilnavne, skulle tage og udvælge sig faste Tilnavne på den Måde, at de, som fører samme Skjold og Hjelm, skal have samme Tilnavn, således at man i Fremtiden kan vide, hvilken ærlig og ridderlig Gerning nogen gør i Felten eller Andetsteds, hvilket er Sædvane i andre Kristelige Kongeriger.«

Med andre ord: Alle der på fædrene side regnede sig til samme slægt, burde føre det samme slægtsnavn.

Danske adelshistorikere har påvist at den nye udenlandske skik på det tidspunkt allerede var taget i brug af langt over halvdelen af den danske uradel. Ud over de dyre- og plantenavne der allerede er nævnt, er der mange dyrenavne: *Bjørn*, *Brok*, *Due*, *Galt*, *Gedde*, *Høg*, *Krabbe*, *Krag*, *Marsvin*, *Mus*, *Oxe*, *Ravn*, *Rud* (vædder). I mange tilfælde har der været mange ortografiske varianter. Tænk på hvor mange måder navnet *Høg* kan og har kunnet staves på. Eller *Hjort* (Selv *Hiordt* er et såkaldt »forbeholdt slægtsnavn«), *Kok*, *Stork* osv. Det tog man ikke så højtideligt i gamle dage, hvor efternavnet end

ikke blev indført i kirkebogen. I nutiden kan brugen af bestemte staveformer af efternavne ligefrem føre til retsstridigheder. Navnelovgivningen i Danmark forvaltes af to ministerier. Fornavnproblemer henhører under Kirkeministeriet, mens spørgsmål vedrørende efternavne hører under Civilretsdirektoratet, som er en instans under Justitsministeriet.

Nogle af den gamle adels navne har levet uforstyrret videre siden middelalderen, andre er gået af brug efterhånden som de gamle uradelsslægter er

uddøde, mens atter andre er taget op igen i nyere tid. Indtil 1904 har forældre kunnet vælge et hvilket som helst efternavn til deres børn, eller man har selv kunnet vælge et nyt efternavn efter behag, en mulighed som kun et forbavsende lille fåtal har benyttet sig af. Der findes dog familier i dagens Danmark som uretmæssigt bruger gamle adelsnavne og har gjort det i adskillige generationer, f.eks. *Kragh*, *Bille* eller *Høgh* således at de nu har hævde på retten til at bære navnet.

*Georg Søndergaard, f. 1938
lektor i dansk
Syddansk Universitet*

Korrektion

Der var desværre fejl i tabel 2 på side 29 i Mål & Mæle nr. 1 2000. Siden havde været i korrektur og var godkendt, men der må være kommet en elektronisk forstyrrelse under filmfremstillingen, som så har bevirket, at filmen til siden ikke blev helt korrekt.

Vi bringer derfor tabel 2 igen – og vor undskyldning til læserne.

Elbro-Tryk

Læsebogssystem	Antal ord i læseteksten beregnet til 1. klasse
Danskbøgerne	3183
Dansk i ...	4558
Helhedslæsning	1510
Søren og Mette	10292
Trip Trap Træsko	5300

Tabel 2. Tekstmængde til 1. klasse i de fem læsebogssystemer

Ét kort a i dansk: en mere abstrakt analyse

Kommentar til Lars Brinks artikel

»Om den sproglige forskel mellem Hansen-a og Larsen-a«

Lars Brink bringer i forrige nummer af bladet en række eksempler på ordpar og ytringer der kun er forskellige ved deres korte a-lyd, f.eks. *hva'/var*; *Anners/Anders*; *ska' fælden op/skaf Ellen op*. Det første ord i hvert par har hvad LB kalder Hansen-a, det andet har Larsen-a. LB konkluderer – på baggrund af disse og andre eksempler – at der er to korte a-fonemer i dansk. Han gør det med begrundelsen at »... langt de fleste strukturalister (fonemsystemanalytikere) sagde dengang som nu: »Én gang et fonem, altid et fonem«. (Det betyder, at blot to forskellige lyde under noget vilkår overhovedet kan adskille betydninger, er de to lyde forskellige fonemer.)

Dette synspunkt og dets strenge konsekvens (at dansk har to korte a-fonemer) er imidlertid blot ét blandt flere mulige, og det har konsekvenser for den **samlede** systematiske beskrivelse af talt dansk, der efter min mening ikke er heldige. – At kalde a-lyden i *tak*, *tang* osv. for Larsen-a er iøvrigt lidt misvisende, eftersom a-lyden i *Larsen* er lang, ikke kort, så jeg kalder i det følgende vokallydene i f.eks. *hva'* og *var* for hhv. katte-a og kappe-a.

Jeg holder mig til kernen i problemstillingen og undlader at inddrage en række forhold der måtte med, hvis fremstillingen skulle være udtømmende. F.eks. berører LB ikke de lange a-lyde, og jeg gør det følger heller ikke. Jeg følger desuden ret tæt rækkefølgen af LBs eksempler, og mit indlæg læses bedst i forlængelse af Lars Brinks.

Sprogformen

Det siges ikke eksplicit, men jeg går ud fra at LB behandler den samme sprogvariant som i Den Store Danske Udtaleordbog, dvs. hovedformen i H-københavnsk rigsmål som det tales af personer født ca. 1930. – Der er en del klare forskelle på denne – efterhånden – ældre og den unge generations sprog, men for netop det spørgsmål der er til behandling her: de korte a-lydes sproglige status, er det ikke afgørende, hvilken af netop de to generationers udtale der beskrives.

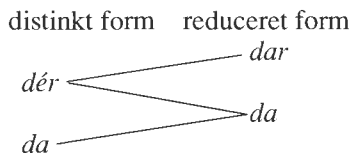
Eksemplerne

Nogle af LBs eksempler er regulære såkaldte kommutationspar el. minimale par, ordpar der alene adskiller sig ved én enkelt lydforskel som giver betydningsforskel, således *hva'-var*; *ka'-kar*.

dar, *har*, *jar*

Formerne *dar* (for *dér*), *har* (for *hér*), *jar* (for *jeg*), (og *ha* for *Hr.*) er – eller kommer af – trykløse, mindre distinkte udtaler af ord som i tydelig udtale ender på vokaliseret r eller på j. – I øvrigt kan den reducerede gengivelse af *dér*, *hér*, *jeg* også lyde: *da*, *ha*, *ja*. Med andre ord, formerne *dar/da*; *har/ha*; *jar/ja* er parvis lige gode svækkede repræsentanter for *dér*, *hér*, *jeg*. På den ene side kan kappe-a og katte-a således forårsage betydningsforskel, jf. *dar* over for tidsadverbialet *da*. På den anden side kan de to a-lyde frit byttes ud med hinanden, uden at det giver betydningsforskel, jf. *dar/da* som reducerede former af *dér*. –

Der er intet usædvanligt ved at former der er forskellige i distinkt udtale, kan falde sammen i mindre tydelig udtale, som når distinkt *dér* og *da* falder sammen i reduceret *da*; men samtidig har *dér* to reducerede former, *dar* og *da*:

Den reducerede form *dar* er entydigt forbundet med den distinkte form *dér*, men den reducerede form *da* kan hidrøre fra såvel distinkt *dér* som distinkt *da*. Når der således ikke er en-til-en-korrespondens mellem de distinkte og de reducerede former, er det ikke ligegyldigt om man baserer sin analyse på det ene eller det andet sæt former (eller vilkårligt på dem begge). Den enkleste beskrivelse fås almindeligvis ved at man foretager analysen på distinkte former, og dernæst gøre rede for de ændringer (reduktioner) der foretages i mindre distinkt udtale.

Anners/Anders

LB gør klart opmærksom på at kontrasten *Anners/Anders* kun kan komme i stand, fordi der er en lille gruppe på fem ord (og deres evt. afledninger), som ikke følger reglen om at den korte a-lyd er et katte-a foran konsonanter der dannes med tungespidsen. Det er en vigtig betragtning. Givet at sproget – også udtalen – er i konstant forandring, og at forandringerne ikke sker i store samtidige spring, må man vente at der altid vil være dele af ordstoffet der unddrager sig iøvrigt veletablerede regelmæssigheder. Således her. Dét påtvinger ikke nødvendigvis en fonemanalyse der giver kappe-a fonemstatus. Men *aldrig*,

andre, anderledes, Anders(en), vandre skal markeres som undtagelser fra reglen om udtalen af kort a.

Ska' fælden op/skaf Ellen op

Til LBs konstruktioner *ska' fælden op* over for *skaf Ellen op* er at sige, at den betydningsadskillende kontrast mellem katte-a og kappe-a naturligvis udebliver, når ordene i disse fraser siges isoleret, hver for sig; i så fald følger vokalerne a-reglen: katte-a i åben stavelse, *ska'*, og kappe-a foran læbelyden, *skaf*. Det er en væsentlig pointe: udtrykkene **kan** bruges, som LB gør, til at demonstrere en umiddelbar kontrast mellem de to a-lyde. Men man kan også bruge dem videre, nemlig til at argumentere for at fonemanalyse skal foregå inden for enkeltord, ikke i længere udtryk: regelmæssigheden i udtalen af de korte a-lyde gælder nemlig inden for ordets grænser, ikke hen over ordgrænser. Den tilsyneladende kontrast mellem to a-lyde er ved nærmere analyse en forskel i ordgrænsens placering i forhold til f'et.

Back, snack, rapper, lag

De engelske låneord, LB omtaler: *back, snack, rapper, lag*, og andre som *hacker, camp, (big) bang*, rejser flere spørgsmål. – I den udtalenorm der er beskrivelsens genstand, har den lange a-lyd i f.eks. *mase* ikke helt samme kvalitet som den korte a-lyd i *masse*. Den lange a-lyd er snævrere eller 'fladere'. Kontrasten mellem *mase* og *masse* signaleres således i to dimensioner: ved vokalerens forskellige længde, og ved deres lidt forskellige klang. (I **yngre** udtalenormer er forskellen i kvalitet ved at forsvinde: det korte a er hos de fleste lige så snævert eller 'fladt' som det lange a. Så *mase* og *masse* er hos de yngste kun forskellige ved vokalens

længde.) – Hvad jeg herefter siger fortjener at blive undersøgt. Men i mangel af egentlige data kommer det følgende til at stå for mine høreindtryks regning:

Når *snack* m.fl. udtales efter engelsk forbillede (og således forskelligt fra det tilsvarende danske ord *snak*), har ordene ikke ubetinget katte-a, som LB synes at mene. De kan også (og måske fortrinsvis?) udtales med den snævrere a-lyd fra *mase*, uanset om vokalen udtales kort (hvad den måske overvejende gør i *back*, *snack*, *rapper*, *hacker*) eller lang (hvad den snarest gør i *lag*, *camp*, *bang*).

(1) Med langtydende mase-a er forskellen mellem de engelske låns udtale og de tilsvarende danske ord et spørgsmål om langt (og snævrere) a eller kort (og mindre snævert katte-) a. Den kontrast er ikke ny, jf. *mase*, *masse*; *vane*, *vande* og mængder af tilsvarende ordpar, og den giver ikke anledning til at drøfte hvor mange korte a-fonemer dansk nu har.

(2) Med kortlydende mase-a giver de engelske ord anledning til en umiddelbar kontrast til de tilsvarende danske ord med kappe-a, *bak!*, *snak*, *hakker*, *kamp*, *bang!* (Det vil også være tilfældet hos de unge der slet ikke har katte-a i deres udtale, jf. ovenfor). Og (3) ligeledes hvis ordene udtales med katte-a.

På dette sted kan man imidlertid overveje om det virkelig er rimeligt at give disse, trods alt ret få, kontrasterende ordpar status som regelrette kommutationspar, eller minimale par, i analysen af dansk, særligt når man tager variabiliteten i udtalen af de engelske lån i betragtning. Så længe mangfoldigheden i udtalen består, og så længe sprogbrugere er klart bevidste om at disse ord er af engelsk oprindelse kan man hævde, at – frem for at give ophav til en ny fonemforskel i dansk – den afvigende a-

udtale (med kort mase-a eller med katte-a) er et eksplicit signal om ordenes ikke-danske karakter. Ligesom r-lyden i det engelsk lån *rapper*, w-lyden i *week-end*, *whopper*, forekomsten af sh-lyden i ordudlyd i *hash*, *Bush*, den stødløse vokal i *team*, og den lange vokal i (*big*) *bang*, *camp*, *band* giver disse ord fremmed karakter. Låneordene behøver ikke have konsekvenser for analysen af dansk: der kan redegøres for lydstoffet i låneord i et særligt kapitel i beskrivelsen.

Hvornår bliver låneord danske?

Det spørgsmål der herefter må stilles, er naturligvis hvad der skal til før låneord bliver danske, og hvornår dansk fonetik og fonologi bliver beriget med nyt lydstof og nye kontraster, sådan at hvad der har været fremmede lyde får status af fonemer i dansk. Jeg kender ikke svaret. Jeg ved ikke hvilke kriterier man skal bruge: hvor mange kontraster for en given lydforskel skal man kunne opstille? Hvilken status har kontrasterne i sprogbrugernes bevidsthed? Hvor længe skal kontrasterne have eksisteret? Er den oprindelige lånestatus blevet utydelig for sprogbrugere? – Kan vi f.eks. regne med at w-lyden i forlyd er så indarbejdet, og er så mange sprogbrugere ubevidste om at lyden i den stilling oprindeligt kom fra engelsk, at vi må sige at dens status som selvstændig størrelse i lydinventaret har psykologisk realitet for danskere? (Det kan den godt have selvom der ikke kan findes egentlige minimale par men kun ord hvor w og v optræder i analoge omgivelser, som *whopper* over for *hvorfor*. Ægte minimale par er ikke en nødvendighed for at påvise fonemforskel – heller i den strukturalisme LB henviser til.) Hvor mange danskere skal dét gælde? – Et spørgsmål der rejser sig i naturlig for-

længelse her er, om man overhovedet kan lave fonemanalyse for mere end én dansker ad gangen? Det kan man strengt taget ikke, og det gør man selvfølgelig alligevel. Der er trods alt en fællesnævner for det større sprogsamfund af f.eks. yngre københavnsk rigsmålstalende. Jeg mener at den fællesnævner bliver mere entydig hvis man lader låneordstoffet behandle særskilt.

For en ordens skyld gør jeg opmærksom på, at ovenstående ikke må tolkes sådan, at det er umuligt at tilføje nye lydlige kontraster i dansk, at fonemsystemet er en fast og uforanderlig størrelse. Det er ikke tilfældet, y og ø har således ikke altid haft fonemstatus, men har været varianter af u og o under bestemte betingelser. Da de faktorer der styrede forekomsten af y og ø forsvandt, fik vokalerne status af selvstændige fonemer.

Fremmede navne

Udtalen af fremmede (sted-)navne efter fremmedsprogets udtaleregler skal (heller) ikke nødvendigvis have konsekvenser for analysen af dansk, bl.a. fordi langt fra alle medlemmer af sprogsamfundet udtaler sådanne navne på samme (fremmede) måde. På det tidligere Institut for Fonetik havde vi i 70'erne en japansk gæstestudent, Hideo Mase, hvis efternavn mange bestræbte sig på at udtale med kappe-a, fordi sådan lød det, når han selv sagde sit navn. Herved skulle ifølge LB opstå en kontrast til det danske ord *masse*. Men andre på instituttet udtalte efternavnet enten med langt a, som i *mase*, eller med kort katte-a, som i *masse*. På en café på Østerbro serveres *caffé latte*, som servitørerne udtaler efter italiensk mønster, altså med kappe-a i *latte*. Derved har de skabt det en kontrast til *ladte*. Det er dog langt fra alle deres kunder der er

med på noderne, men udtaler *latte* med katte-a.

Konklusionen på gennemgangen af eksemplerne er, at jeg mener det kun er i ordene *var*, *par*, *kar* over for *ja*, *da*, *ka*’, *hva*’ man konstaterer en regulær kontrast mellem kappe-a og katte-a, dvs. en kontrast som ikke skyldes hverken undertagelser, fremmedartethed eller reducere former.

Strukturalistisk over for morfologisk baseret analyse

Jeg vil gerne understrege, at jeg ikke fratager de korte danske a-lyde selvstændig status i de talendes og hørende bevidsthed som selvstændige lydforestillinger. Men dét gør dem ikke **nødvendigvis** til fonemer, til selvstændige enheder i den mere abstrakte analyse som etablerer konstansen bag udtalevariationen, hvadenten denne variation er betinget af de lydlige omgivelser eller andre faktorer, såsom den talendes stilling, alder, geografiske tilhørsforhold osv.

Fonologisk analyse kan foregå efter i hovedtrækkene to forskellige principper. Enten et strukturalistisk, på basis af de umiddelbare overfladekontraster, som LB gør det, eller på morfologisk grundlag, dvs. med inddragelse af de vekslinger i udtalen som bøjning og afledning fører med sig, ofte med det resultat at fonemerne bliver mere abstrakte, fjerner sig mere fra udtalen.

Forskellige præmisser for analysen giver forskellige foneminventarer og forskellige regler. Analysen baseret på overfladekontraster giver et større inventar og færre udtaleregler, mens den morfologisk baserede analyse giver et mindre inventar og kræver flere regler. Det er min overbevisning at dén ikke desto mindre har større psykologisk re-

alitet, den stemmer bedre med sprogbrugernes (bevidste eller ubevidste) vidnen om deres sprog. Den korresponderer delvis med den historiske udvikling. Desuden ligger resultatet af den morfologisk baserede analyse betydeligt nærmere skriftbilledet, hvad der selvfølgelig har historiske årsager, og hvad der meget sandsynligt også er medvirkende til at gøre den til en psykologisk realitet.

Den strukturalistiske analyse har en lang tradition i dansk fonologi, og den er den fremherskende inden for dansk dialektologi. Den var den dominerende fonologiske teori, også internationalt, indtil begyndelsen af 1960'erne, da Noam Chomsky skabte den generative fonologi. I Amerika forbindes strukturalismen særligt med Leonard Bloomfield (Bloomfield-skolen), i Europa især med Nikolaj Trubetzkoy og Roman Jakobson (Prag-fonologerne). Den amerikanske strukturalisme var stærkt præget af behaviorismen. Den hvilede på næsten automatiske analyseprocedurer, som skulle kunne gennemføres uden noget indgående kendskab til sproget, og (bl.a.) derfor kan bøjnings- og afledningsformer ikke være bestemmende for den fonologiske analyse. Den europæiske strukturalisme havde ikke helt samme synspunkter, og heller ikke helt samme mål. Her stod opstillingen af fonemer i regelmæssige systemer på grundlag af deres fonetiske egenskaber i centrum. Begge skoler var ganske vist fokuseret på strukturer, amerikanerne på de kombinationsmuligheder fonemerne havde i stavelser og ord (syntagmerne), europæerne på de kontraster fonemerne indgik i (paradigmerne) og de systemer fonemerne dannede. Begge former for strukturalisme adskiller sig fra generativ fonologi og endnu senere udviklinger i fonologisk teori, som er mere optaget af de proces-

ser fonemerne deltager i, dvs. især de regler der kan uddrages om udtalevekslinger i bøjning og afledning.

LBs henvisning til »langt de fleste strukturalister ... dengang som nu,« der lader lydkontraster af en hvilken som helst art og under alle betingelser etablere sprogets fonemsystem, er således lidt misvisende: Amerikanerne ville ganske vist hævde princippet »En gang et fonem, altid et fonem«. Men europæerne havde et mere nuanceret syn på fonembegrebet og -analysen. Og det har nutidens fonologer sandelig også, med det memento at kun få, i hvert fald i internationale kredse, overhovedet ville kalde sig strukturalister i dag.

Morfologisk baseret analyse af *var*, *par*, *kar*

Hvis man ikke af principielle grunde afskærer sig fra at se på bøjede og afledte former af de ord man har under behandling, er det ikke svært at argumentere for, at bag udtalen med udlydende kappe-a i *var*, *par*, *kar* skjuler der sig et r. Argumentationen går som følger: Verber i præsens ender på r. Det hedder f.eks. *ser*, *gør* af infinitiverne *se*, *gø*. Det er ukontroversielt at identificere den finale halvokal med forlyds r: de to har artikulatoriske træk fælles, og de er i komplementær distribution. (D.v.s. at hvor den ene lyd optræder kan den anden aldrig findes og vice versa. De kan derfor ikke adskille ordbetydninger, eftersom der ikke kan dannes minimale par af dem.) Når infinitiv og præsens *si*, *sier*; *se*, *ser*; *sy*, *syr*; *klø*, *klør*; *du*, *dur*; *sno*, *snor* adskiller sig ved fravær hhv. tilstedeværelse af et finalt r, er det sandsynligt at det samme gælder *ha'*, *har*; dvs. *har* ender på r også i udtalen. Som hjælpeverbum er *har* ubetonet men må stadig ende på r, eftersom verber ikke taber deres præsens-r af at blive tryk-

løse. – Antagelig fordi den ubetonede form af verbet *har* – uden stød og længde – er så almindelig, kan den samme form optræde med emfase, f.eks. i *jamen det "har da været forsøgt*, og så er formen et perfekt rim til *par, kar*. *Var* er datid af et verbum som i imperativ hedder *vær!* og ender på halv vokalsk r. Det er rimeligt at antage at også *var* indeholder et r til sidst. Hvis *har* og *var* ender på r, kan man ved analogi tillade sig at regne med, at *par, kar* også gør det. Udtalereglen siger da, at a udtales som kappe-a foran r; r udtales vokaliseret og smelter sammen med dette foranstående kappe-a. I ordudlyd giver det ikke erstatningsforlængelse af vokalen (hvad det gør i andre stillinger, jf. f.eks. *park, mark*). – Den ubetonede stavelse i *solar* og tilsvarende, som f.eks. *nektar*, viser sig at afstedkomme konsonantisk r-udtale ved afledning, jf. *solarisk, nektarin*. Det giver grund til at regne med at også disse vokaler er produkter af en sammensmeltning af a+r.

Begrænsninger ved en strukturalistisk analyse

Der er særligt to ulemper ved en fonemanalyse på LBs præmisser. Man må acceptere, at de to a-fonemer hver især får en meget skæv – og omtrent fuldstændig komplementær – forekomst: det korte kappe-a-fonem vil overvejende kun forekomme foran læbelyde og bag tungelyde, mens det korte katte-a-fonem kun vil forekomme i åben stavelse og foran tungespidslyde. Andre vokalfonemer er ikke tilsvarende begrænsede i deres forekomst. – For det andet gælder det (derfor) at fonemforskellen ikke virker betydningsadskillende i langt, langt den største del af ordforrådet. *tak, tang, tam, tap, taffel* ændrer ikke betydning (og bliver ikke ukendelige) af at blive udtalt med katte-a, og omvendt

ændrer *kat, kasse, Gad, kan, kald, da* ikke betydning (og bliver ikke ukendelige) af at blive udtalt med kappe-a.

Disse nakkedele ved et strengt gennemført amerikansk strukturalistisk analyseprincip for beskrivelsen af det danske lydsystem er efter min mening større end den fordel der kan være ved mekanisk at gennemføre fonemanalysen på basis af umiddelbare kontraster uden skelen til morfologien. Når amerikanerne praktiserede den analyse, var det delvis tvunget af omstændighederne: de stod over for en kæmpemæssig opgave med at beskrive de mange hastigt uddøende indianske sprog. Det ville ikke være muligt at lære at beherske alle disse sprog til den grad af fuldkommenhed, der kræves for at inddrage de lydlige vekslinger ved bøjning og afledning i fonemanalysen. Den situation har ingen parallel for os i beskrivelsen af dansk, og det er min overbevisning at den fonemanalyse der også tager morfologiske hensyn, har mere for sig, hvis målet er at analysen skal afspejle en psykologisk realitet for sprogbrugere.

Nina Grønnum, f. 1945

lektor

ved Institut for Almen og Anvendt

Sprogvidenskab

Københavns Universitet

De danske pyramider

Overalt i landet ligger vores forfædres fantastiske gravhøje
side 48

De dødes stuer

Illustration af en gravhøj i Skovbo Kirke, København. Den er en af de mange gravhøje, der er opført i Danmark. Den er opført af sten og er en af de mange gravhøje, der er opført i Danmark.

Det blev til en gravhøj, som var en god del større, end den var, da den blev opført. Den var en af de mange gravhøje, der er opført i Danmark. Den er opført af sten og er en af de mange gravhøje, der er opført i Danmark.

Foto: Ole Sørensen

Den er en af de mange gravhøje, der er opført i Danmark. Den er opført af sten og er en af de mange gravhøje, der er opført i Danmark.

Foto: Ole Sørensen

Den er en af de mange gravhøje, der er opført i Danmark. Den er opført af sten og er en af de mange gravhøje, der er opført i Danmark.

Passer teksten til illustrationen?

I det øverste eksempel gør den, ikke i det nederste. Øverst er der pointen i sammensætningen. Nederst bliver man forvirret. Det ene eksempel kommunikerer godt, det andet dårligt.

Eksemplerne findes i DSB's »Ud & Se«, juli. Det øverste er fra bladets indholdsfortegnelse, det andet den artikel der henvises til. Der burde være visuel og indholdsmæssig sammenhæng mellem de to. Det er der ikke.

Det øverste er interessant, fordi betegnelsen giver læseren en oplevelse: en overraskende sammenstilling af noget nationalt og lokalkendt med noget fremmed og verdenskendt. At de danske stenaldergrave er danske pyramider, er en uortodoks påstand, der ska-

ber positiv spænding og motiverer til at finde artiklen (nederste eksempel).

Gør man det, bliver man forvirret. Genkendelsen udebliver. Godt nok er motivet nogenlunde det samme på de to fotografier, men ses i markant forskellige vinkler og fylder ikke det samme på illustrationsfladen.

Overskriften nederst ligger ikke i forlængelse af pointen i det øverste eksempel, men siger, at artiklen handler om de dødes stuer, ikke om danske pyramider. Oven i købet er der en logisk fejl i sammensætningen: ordenes *stuer* er noget inden i, fotoets motiv er noget udenfor. Læseren bliver forvirret. Er det den rigtige artikel?

Daglig omgang med visuelle medier

giver rige muligheder for at blive forståelsesforvirret som i DSB-eksemplet. I det følgende vil jeg lægge op til at vise nogle forenklede sammensætninger af tekst og illustration, der giver en fornemmelse af, hvornår en sammensætning er god og hvornår den forvirrer.

TEKSTER OG ILLUSTRATIONER er væsensforskellige. De kan ikke erstatte hinanden, de kan supplere hinanden.

En illustration er en visuel fremstilling af synlige individer eller ting med og uden omverden. Den viser noget konkret, noget man kan forholde sig til med kroppen. Den kan vise ting, man har set tidligere eller aldrig før. Den er åben og kun begrænset af illustratorens evner.

Illustrationer kan ahistorisk og virkningsmæssigt inddeles i tre kategorier. Den første er den **DEN NATURALISTISKE** illustrationsform:

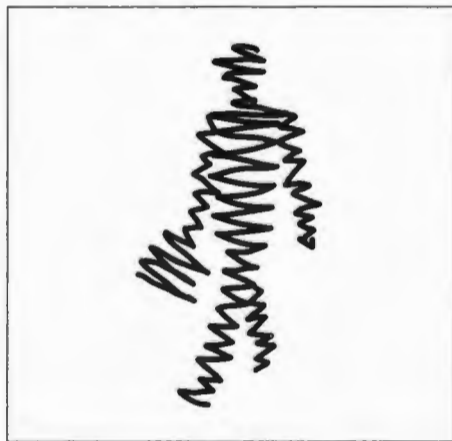

Den viser tingene, som de ville opleves, hvis man stod overfor dem samme sted som illustratoren. Den bruges i dagblade, tilbudsaviser, ma-

gasiner, i mange undervisningsbøger etc og fremstilles som regel med et fotografiapparat.

Film og tv bruger også naturalistiske illustrationer, de er oven i købet såkaldt levende.

Anden kategori: **DEN GENKENDELIGE** illustrationsform.

I den vises tingene så man kan se, hvad de forestiller, men samtidigt forstår, at man ikke kan møde dem i et virkeligt rum.

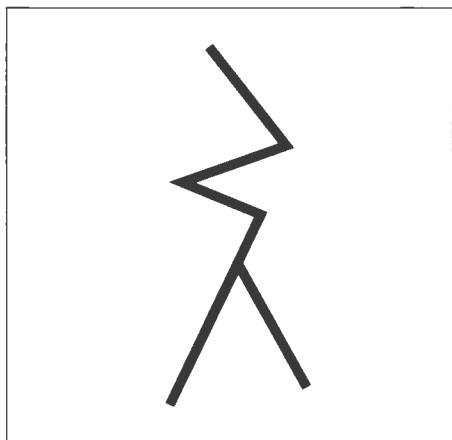
Man kan altså fremstille en person, der er grøn i hovedet af misundelse uden at støde ind i tilskuerens forestilling om, hvordan et misundeligt menneske i virkeligheden ser ud.

Alle illustrationer indtil renessancen er genkendelige, f.eks kalkmalerierne i vores kirker. Men formen er ikke død.

De fleste moderne tegneserier er bygget op af genkendelige illustrationer, en stor del af malerkunsten efter kubismen består af genkendelige billeder.

Man behøver bare at tænke på et kvindeportræt malet af Pablo Picasso. Han viser med formen, at folk har øjne i nakken.

Tredie kategori er DEN ABSTRAKTE:

I en abstrakt illustration kan man ikke genkende motivet som fysisk genstand, den henviser ikke til en eksisterende eller tænkt ting. Illustrationsformen har lange aner, fra oldtidens skåltegn til nutidens grafer, hvor f.eks. valuta-bevægelser omsættes i en visuel form, der gør det muligt at opleve dem konkret. Det er synet af valuta-grafen, der får os til at sige, at kursen stiger.

Som om den var på vej op ad en bakke.

TEKSTER ER ANDERLEDES. I en vis forstand er de kompositioner af abstrakte illustrationer. Vores alfabet er et sæt af abstrakte tegn som vi er blevet enige om betydningen af. De ligner ikke noget og der er ikke megen genkendelighed at hente i ordet og det, det betegner. Ordet *kat* ligner ikke dyret.

Skriftsproget er muligt fordi vores hjerne er i stand til at huske vilkårlige sammenkoblinger, dvs. sammenkoblinger uden logisk relation. Den evne ryger, når man bliver ældre og ikke kan huske hvad folk hedder, selvom man har set dem før.

I og for sig er en tekst en illustration, der viser, at nogen taler.

Men der er den meget væsentlige forskel på talesprog og skriftsprog, at talesproget er knyttet til en bestemt situation med bestemte deltagere. Det er skriftsproget i de allerfleste tilfælde ikke. Det har stor indflydelse på forståelsen af forskellen mellem de to sprog.

Talesproget deles af mennesker der kender hinanden, mere eller mindre. Når to mennesker taler om, at »*Morten er syg*«, ved de, hvilket individ det drejer sig om. Men hvis talesætningen »*Morten er syg*« gøres til skriftsprog og kommer på papir, der møder en læser, bliver ordene fjernet fra den konkrete situation: Hvor de i talesproget handlede om et bestemt individs tilstand, kommer de samme ord omsat til skriftsprog til at handle om, at en af alle de individer, der hedder Morten er syg i en af alle de tilstande af sygdom, der findes. For at læseren skal forstå sætningen, skal han enten kende en, der hedder Morten, som han ved sætningen handler om. Eller også skal han forstå den ud fra sin viden om, at nogle mennesker hedder Morten og at en af dem er syg.

I sin mindste meningsfulde enhed beskriver skriftsproget altså grupper af individer, hvor talesproget beskriver individer. Det faktum er af væsentlig betydning for sammensætningen af tekst og illustration. Når sammensætningen fungerer optimalt, virker illustrationen som et visuelt element, der bestemmer, hvilket konkret individ eller sted det er, teksten taler om: relationen kommer til at virke som forholdet mellem spørgsmål og svar.

På de næste sider viser jeg nogle sammensætninger af tekst og illustration og prøver dem for mening.

I **eks. 1** ville ordene alene betegne hvem som helst, der hed Morten Andersen Sejerø. Men da de indgår i en komposition med en naturalistisk illustration, der viser en hankønsperson, er det sandsynligt, at den viste person bærer navnet. Men det er ikke sikkert og kan kun afgøres, hvis man møder personen. Bekræfter han sit navn er kompositionens udsagn troværdigt.

Sammenkoblingen er det tætteste man kommer til et sandfærdigt visuelt udsagn. Det kan nemlig kontrolleres. Derfor er tilbudsaviser noget af det mest pålidelige, der findes: alle oplysninger kan efterprøves.

I **eks. 2** er navnet sat sammen med en genkendelig illustration. Der godt nok forestiller et menneskelignende væsen, men er det et menneske? Det har en form, der er genkendelig i forhold til virkelige mennesker, men kan sådan et hedde det samme som rigtige mennesker?

Sammenkoblingen er mystificerende. Hvad er meningen? En der hedder noget almindeligt, må se almindelig ud. Men en komposition er jo et menneskeskabt produkt, nogen vil noget med det. Sammenkoblingen gør dermed fortælleren tydelig og har samme usædvanlige virkning, som Astrid Lindgren benyttede, da hun kaldte Pippi hest Nilsson.

I **eks. 3** er navnet sat sammen med en abstrakt illustration. Her er der slet ingen logik: illustrationen konkretiserer ikke et individ i den gruppe, som ordene betegner. Derfor er det svært at finde meningen. Alligevel er sammenkoblingen velkendt. Mange firmaer har logoer: abstrakte illustrationer, der vises sammen med navnet for at give virksomheden en markant visuel karakter, der gør den genkendelig. Men læselig mening har sammenkoblingen ikke.

EKS. 1

EKS. 2

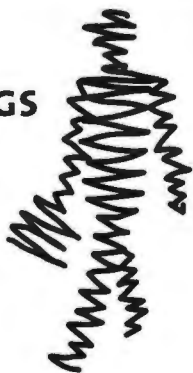
EKS. 3

AFDELINGS CHEF

EKS. 4

AFDELINGS CHEF

EKS. 5

AFDELINGS CHEF

EKS. 6

I eks. 4 er ordet en typebetegnelse. Den naturalistiske illustration virker meningsfuld i sammensætningen. De visuelle elementer inden for rammen kommer som helhed til at betyde, at afdelingschefer, som der nok er mange af, f.eks. kan se ud som sådan en frejdigt smilende herre, der trygt går fremtiden i møde med mappen fuld af gode aftaler. Eller madpakken.

Problemet i sammensætningen er, at den eksemplificerer gruppen som mandlig. I virkeligheden kan der jo sagtens være kvindelige afdelingschefer. Det samlede udsagn er altså sandsynligt, men ikke dækkende for de forskellige individer, som gruppen afdelingschefer indeholder.

I eks. 5 er ordet sat sammen med den genkendelige version af illustrationen. Den er vanskelig. Ordet betegner en gruppe af mennesker, der bestrider en virkelig erhvervsmæssig funktion overalt i verden, hvor der er virksomheder, der er store nok til at have afdelinger. Illustrationen viser et individ, der ikke har noget med virkeligheden at gøre. Igen bliver fortælleren tydelig bagmanden, afsenderen. For hvad er meningen med at sætte sådan et gespenst sammen med det alt muligt andet end gespenstagtige ord afdelingschef. Sammenkoblingen er mystisk, det er svært at se hvad fortælleren vil, vil han forvirre?

I eks. 6 går det helt galt. Konstellationen er absurd. Der er ikke muligt for læseren at finde sammenhæng i sammensætningen. Derfor anskueliggør den heller ikke nogen pointe, den forener ikke de to typer visuelle udtryk i en samlet forestilling. Det nærmeste, man kan komme er, at den fortæller en, at forfatteren ikke har styr på sine udtryksmidler.

Her på siden er det en helt anden type ord, der bruges. En metafor. Ordet findes ikke som ortodoks zoologisk betegnelse. Der er bæltedyr og pungrotter, men ikke mappe-dyr. Ordet er nok opstået i et kreativt hoved, der efter mødet med en sorttalende sagfører, som sendte ubegribeligt store regninger, ikke kunne få de almindelige ord til at udtrykke, den magtesløshed, han havde oplevet: sagføreren var så meget mappe, at han ikke var menneske, og derfor måtte være dyr.

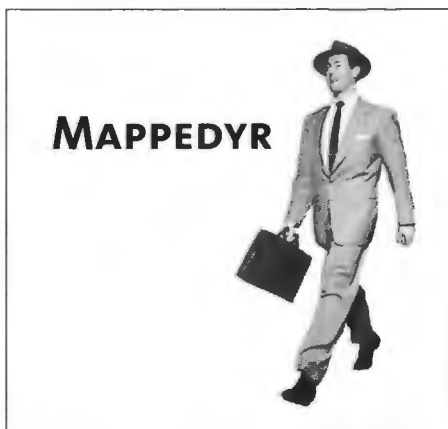
Metaforen er blodigt uretfærdig og velegnet til at skabe fordomme med og som sådan et eksempel på levende sprogbrug. *(Hvorfor kommer mappe-dyr altid med noget på skrift, forresten?)*

I eks. 7 virker sammenkoblingen troværdig. Den naturalistiske illustration viser et individ fra gruppen mappedyr. Og med mindre man tror, at ordet er en dyrebetegnelse, er sammenkoblingen virkeligt forklarende, fordi ordvalget med markant tydelighed fortæller om fortælleren. Han viser sig ved hjælp af sit subjektive sprog.

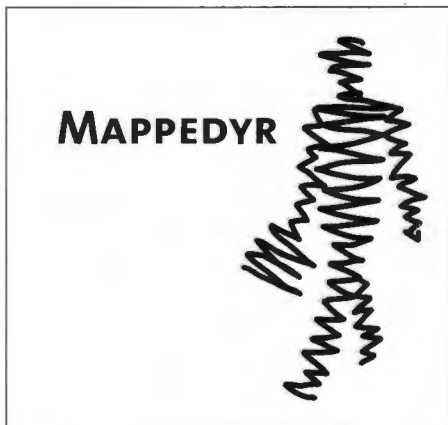
Det er den bagmandstydelige kvalitet Ekstra Bladet & BT har på en god dag.

I eks. 8 er sammenkoblingen interessant. Pludselig bliver ordets indhold og illustrationens indhold lige »uvirkelig« og fungerer derfor overordentligt troværdigt. Det er den samme overensstemmelse, der er mellem figuren Anders And og hans navn. De er begge lige fantastiske, dvs. usandsynlige og render derfor ikke panden ind i logikken.

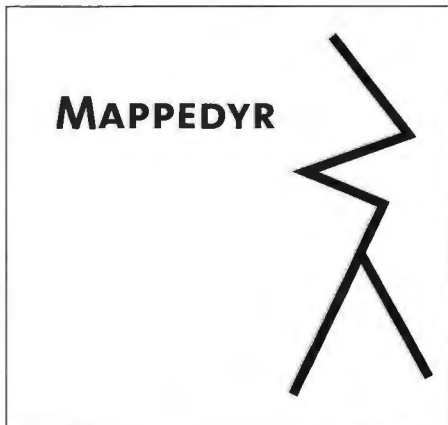
I eks. 9 er sammenkoblingen absurd og skaber den samme forvirrende tilstand i læserens bevidsthed, som tilfældet var med »afdelingschef«. Ek-

EKS. 7

EKS. 8

EKS. 9

semplet illustrerer, at stavfejl og andre visuelle misforståelser også er mulige, når det drejer sig om at sætte tekst og illustration sammen. De skaber alle sammen forvirring.

Hvis min højtlesning af eksemplerne har fungeret på skrift, vil læseren i løbet af artiklen have gennemgået en proces, hvor han eller hun bestandigt har flyttet øjnene fra ordene i spalterne til eksemplerne. Hver gang har vekselvirkningen betydet, at læseren er gået fra de abstrakte ord til de konkrete illustrationer. Hvis læseren har været uenig med mig undervejs, er det, fordi mine domme om betydningen af sammensætningen af tekst og illustration i eksemplerne ikke har været acceptabel. Læseren har oplevet, at spalteteksternes indhold ikke er blevet konkretiseret i eksempelkompositionerne. Og

har derved konfirmeret min tese om at sammensætningen af tekst og illustration er en dynamisk relation, hvor betydningen af den ene fastlægges med betydningen af den anden, fordi sammensætningen opleves som en enhed.

De allerfleste af de visuelle kommunikationsmidler betjener sig på en eller anden måde af tekst/illustrations-sammensætninger. Ofte i en udgave, hvor læseren ikke er helt klar over, hvad pointen er. I de tilfælde skabes der forvirring i læserens bevidsthed. Resultatet er, at den forestillingsopbygning, som læsning kræver, går i stykker. Og med mindre man er meget trænet eller meget motiveret, går læsningen i stå.

Hvilket svarer til at sende en torsdags-koncert ud til en radio, der ikke er tændt.

Niels Heie (f.1945)

Underviser på Den Grafiske Højskole

Forfatter til bogen

»At tale til øjet«, Grafisk Litteratur

1999

Store og gode handlinger

I 1775 udsendtes *Forordning angaaende Skoele-Væsenets Forbedring ved de publikve Latinske Skoeler* [dvs. gymnasier].

Noget af det vigtigste i denne forordning var at den placerede dansk som et vigtigt og selvstændigt fag på læseplanen. Skoleungdommen skal »blive det Danske som Fædrenelandets Sprog mægtig, tale og skrive samme rigtig«, som der står. Hidtil var det kun almueskolen der havde givet undervisning i at læse og skrive dansk. I latinskolen forudsatte man at det var noget eleverne kunne.

Danske, norske og holstenere

Forordningen bringer en liste over bøger som lærere og elever skal benytte som sproglige forbilleder. En af dem var først under udarbejdelse, men udkom 1777 under titlen »Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere«.

Forfatteren var den 30-årige Ove Malling (1747-1829) som skule få en forrygende karriere i statens tjeneste. Blandt andet blev han Danmarks første ikke-adelige geheimestatsminister (ministerpræsident).

»Store og gode Handlinger« er en o. 600 sider stor samling af fædrelandshistoriske anekdoter. Den har tjent som moralsk, sprogligt, ortografisk og stilistisk forbillede for mange generationer af latinskoleelever og har været med til at forme eftertidens forestilling om hvad der var værdifulde borgerdyder og om hvordan det gode danske skrift-

sprog skulle se ud. Og da den også var ortografisk forbillede og rettesnor, var bogen faktisk vores første officielle retskrivningsordbog!

Bogen er disponeret efter vigtige borgerdyder, og den falder i 18 kapitler: Religion, Menneskekierlighed, Høimodighed, Kierlighed til Fædrenelandet, Troskab mod Kongen, Kiekt Mod, Standhaftighed, Tapperhed, Snildhed, Sindighed [dvs. besindighed], Ædelmodighed, Retfærdighed, Trofasthed, Embeds-Iver, Vindskibelighed [dvs. initiativ], Flid i Studeringer, Goddædighed, Store Fortienester af Staten.

Hvert kapitel indeholder patriotiske anekdoter, gennemsnitlig på knap et par sider, der illustrerer kapitlets dyd. Det gør Malling ved at fortælle om ædle indbyggere i det danske rige: danske, norske og holstenere fra alle samfundets stænder og lag.

Efter hver anekdote anføres det omhyggeligt hvilken kilde der har været brugt: historiske værker og tidsskrifter, levnedbeskrivelser og biografiske leksika, ligprædikener og lovtaler, topologiske fremstillinger og årsberetninger osv.

Historieskrivning?

»Store og gode Handlinger« er ikke historieskrivning, og som historisk kilde er værket værdiløst. Dels bygger Malling helt igennem på velkendte skriftlige kilder, dels har hans bearbejdelse af disse intet videnskabeligt sigte. Han søger i sine kilder den konkrete

Magister Ole Vind, engang Sognepræst for Frue Kirke i København, var en mand, der følede [gik op i] Kald og Pligter; han prædikede Sandhed og talede højt mod herskende Laster uden Persons Anseelse. Nogle af Hoffolkene gik engang hen at høre ham. Vind prædikede som sædvanligt, maaskee endnu noget skarpere. Nogle fandt sig fornærmede, besværede sig derved for CHRISTIAN DEN FIERDE, og meende at have fundet noget fornærmeligt, endog for Kongen selv. Christian lod Vind kalde til sig, og spurgde ham om det var sandt, at han havde prædiket saaledes som der var forebragt [berettet]. Vind svarede: at han

ei vidste at have talt andet end hvad han, som Sandheds Lærer, kunde og burde. Kongen befalede da, at han næste Søndag skulde holde selv samme Prædiken paa Slottet. Søndagen kom: Vind mødte efter Befaling og holdt sin Tale uforandret: Kongen hørde meget opmærksom til: mange vare nysgerrige for at høre hans Tanker: ingen fik dem at vide. Han gik ud af Kirken igen uden at tale videre [mere] enten [hverken] til Ole Vind, eller til nogen om ham. Men kort Tid derefter kaldte han ham til sin Hofpræst og Confessionarius.

D. G. Zwergius:
Det Siellandske Cleresie (1754)

Eksempel fra bogen

opbyggelige handling og den rammen-
de replik, ikke et stof som kan diskutere
kritisk.

Synspunktet er på forhånd åbent
erkendt: den hengivne og ukritiske
patriotisme. Blandt de skildrede ud-
lændinge er der både onde og gode,
men danske, norske og holstenere er
altid ædle, trofaste, ærlige og modige.

Man ser det i beretningen om den
kække nordmand, klokkeren Ole
Svendsen Bakke, som under svenske-
krigene sammen med sine kammerater
lægger sig i baghold og skyder en
svensk oberst – en bedrift der er klassi-
ficeret som *Kierlighed til Fædrelandet*;
men når svenskerne to sider læn-
gere fremme gør det samme, vurderes

handlingen helt anderledes: »Men een
af samme Forvagts sneeg sig ned under
Ladebroen, og skød lumskelig Klok-
keren igiennem Brystet.«

Militære bedrifter er et godt og
omfangsrigt stof i »Store og gode
Handlinger«. Specielt fylder Store
Nordiske Krig (1799-21) meget, med
Tordenskjold som den vigtigste figur.
Men det er karakteristisk for Malling
og hans tid at også de civile dyder sæt-
tes højt: Embeds-Iver, Flid i Studerin-
ger, Goddædighed. Særlig kapitlet
Vindskibelighed handler om jævne
mennesker, *Folk af ringe Stand*, som de
hedder. De skildres som arbejdets hel-
te, der opdyrker jord, afvander sumpe,
bygger veje og grunder industrier.

»Store og gode handlinger« i samtid og eftertid

»Store og gode Handlinger« fik en særdeles positiv modtagelse af anmeldelserne. De betoner især det opdragende og patriotiske. Således skriver en af dem: »O Ungdom! naar du seer ... dine Forfædres Støtter [dvs. monumenter], vil du da ikke ønske: Gid jeg var som De!«

En anden *har ingen Tvil paa* at Mallings bog »vil tiene til at befordre Kierlighed til Fædrelandet og Kongehuset, Eenighed i Hierterne, Høihed i Siælen og over alt en fornuftig Nationalskhed«. Anmelderen hentyder til lettelsen over Struensees fald (1773) og den nye nationalbevisethed.

Samme anmelder skriver: »Vi skulde endog formode, at der ikke vil blive nogen skikkelig Familie i Landet, som jo [dvs. *ikke*] vil gøre den bekendt i sin Cirkel, eie den, læse den, og opmuntre Ungdommen til at læse den, for at føle Nationens gamle Hæder til Religionens, Fædrelandets, Dydens og gode Sæders Opkomst og Fremtarv.«

Anmelderen fik ret. Der er talrige vidnesbyrd om at Mallings bog blev udbredt læsning i danske, norske og holstenske hjem i flere generationer. Den blev i løbet af få år oversat til tysk, fransk og engelsk, og skønt »Store og gode Handlinger« er ment som læsebog for latinskolen, bliver enkelthistorier brugt i mange læsebøger også for de yngre skoletrin. Og at »Store og gode Handlinger« har haft stor anseelse, ser man bl.a. af at den blev indført som læsebog for *Mulat-Ungdommen* i skolen i den danske koloni Ny Guinea. Den viste sig dog at være uegnet!

»Store og gode Handlinger« kom i flere oplag, det 6. og sidste er fra 1834.

For få år siden blev bogen dog udgivet med noter og efterskrift af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (Gyldendal 1992), som hermed erkender bogens betydning for dansk sprog og dansk åndsliv.

Digterens »Store og gode handlinger«

Adskillige digtere har hentet stof fra Mallings bog.

Den første var Johannes Ewald, hvis syngespil *Fiskerne* (1779) har sit stof fra Malling.

Både Oehlenschläger og Ingemann har også hentet inspiration hos Malling.

Grundtvig har benyttet »Store og gode Handlinger« meget flittigt, og da han var huslærer på Egelykke 1805-8, var det den han brugte som lærebog i historie og læsning. Fortællinger fra Malling dukker op flere steder i hans eget forfatterskab, bl.a. i digtet om den uforfærdede præst Ole Vind, som i sine prædikener tør kritisere skørlevned ved hoffet.

Blicher bruger stof fra »Store og gode Handlinger« flere steder, bl.a. i *Brudstykker af en Landsbydegns Dagbog* (1824), hvori der indgår en skildring af en træfning mellem en svensk kaper og et dansk skib.

Adskillige danske kunstnere har malet, stukket eller tegnet billeder med motiver fra »Store og gode Handlinger«, således Eckersberg, Erik Pauelsen og J. F. Clemens. Se et eksempel side 32.

Sprog og stil

»Store og gode Handlinger« har uden tvivl haft stor betydning for det danske skriftsprogs udvikling. Men det skyldes absolut ikke at bogen i sproglig henseende er original eller nybrydende.

Malling skriver klart og folkeligt, men uvarieret og ret stereotyp. Det vil sige at hans bog er et realistisk og overkommeligt sprogligt forbillede for skoleelever og andre der skal udtrykke sig skriftligt i en upersonlig hverdagsprosa. Han skriver selv i sit fortale: »...jeg har søgt at fremsætte enhver især [fortælling] saaledes, som jeg mundtlig vilde have fortælt den for Folk af forskiellig Alder, naar jeg ønskede, at den Unge skulde fatte, hvad jeg vilde sige, og den Gamle ikke blive keed af at høre til. Dette har været min Hovedregel: derfor har jeg gjort mig Umage for Tydelighed, og ei for konstige Vendinger; for Korthed, og ei for at faae mange Blade til et stort Bind.«

Retskrivningen

Den samme beskedne målettedhed gælder retskrivningen og tegnsætningen. Malling skaber ikke nogen ny ortografi, men han bogfører den gældende og stræber efter at være konsekvent – hvilket stort set lykkes.

I forordet nævner han at bogen som et af sine formål har at tjene som ortografisk forbillede ved at »forekomme den alt for skiødesløse og urigtige Skrivemaade, hvortil Ungdommen saa let vænnes, ved at skrive hen uden Agtsomhed, eller og ved at rette sig snart efter en og snart en anden Bog, hvis Forfatter enten aldeles ikke eller i det mindste kun lidt har agtet paa Skrive-
rigtighed.«

Han foreslår at der skabes en videnskabeligt funderet officiel dansk ortografi. Indtil den foreligger, har han selv måttet "gaae en Middelvej imellem den for meget konstlede, som vilde blive den Unge til Besvær, naar han havde vant [vænnet] sig dertil, og skulde siden bruges [beskæftiges] ved Pen-
nen i offentlige Forretninger [sager],

og den for lidt eftertænkte [gennemtænkte], som enhver maae søge at undgaae.«

Malling og Sproghistorien

Malling fejres ikke i sproghistorien på samme måde som runestenene, landskabslovene, Kingo, Holberg, J. P. Jacobsen, Herman Bang og Ribbjerg. Men hans bog har øvet en stilfærdig, næsten anonym påvirkning af dagligdagens skriftsprog. Ikke bare ved at være mønster for gamle dages latinsko-leelever, hvoraf mange jo senere endte i høje stillinger og fik betydelig indflydelse på deres omgivelser. Faktisk går fortællinger fra »Store og gode Handlinger« med ganske få sproglige justeringer igen i den danske genfortælling helt op til midten af forrige århundrede.

Egentlig havde Malling vel fortjent selv at komme med i »Store og gode Handlinger"!

*Erik Hansen, f. 1931
professor i dansk sprog*

TORDENSKIOLD fik engang befaling til at gaae ind under den svenske Vall [kyst], for at indhente Kundskab om Tilstanden i Skaane. Befalingen var ham kier. Han krydsede en tidlang i Søen; men da han ei derved fik de Underretninger, han ønskede, lagde han ind til Torrekov i Skaane, kastede sit Anker, og lod sig sætte i Land. Han tog ikke meere end 10 Mand med sig; thi han ventede der ingen fiendtlige Krigsfolk. Men han tænkte feil. Nogle Dragoner holdte just samme Tid i en Gaard ved Strandsiden, og da de saa ham stige i Land, satte de sig i Skiul bag Husene, for at give ham Tid til at komme dem nær. Tordenskiold gik frem med sine Folk uden at gjøre sig Betænkning; men saasnart de svenske Dragoner saa ham saa nær, som de ønskede, gave de Hestene Sporer, og rede til. Matroserne bleve bange, og uagtet han raabde til dem, at de skulde blive og sætte sig til Modværge, løbe de dog tilbage, og kastede sig i Chaluppen. Tordenskiold, som nu var eene tilbage, maatte da

også, imod sin Natur, vende sig og søge Flugten; men inden han naaede Strandbredden, hentede [indhentede] en af de svenske Dragoner ham ind, reed ham forbi, stillede sig mellem Vandet og ham, og raabde: at han skulde give sig fangen. Tordenskiold, som stod med Kaaren i Haanden, sagde Ja, han vilde give sig: den mellemste af dragonerne reed frem for at tage imod hans Kaarde; men i det samme hug Tordenskiold ham i Haanden: »den gang ei!» raabde han; og i samme Øieblik sprang han midt imellem de tvende andre Dragoner, kastede sig i Stranden [vandet], og svømmede ud til Chalupen. De svenske Dragoner satte vel [ganske vist] ud efter ham saa langt de kunde, men han var dem for hurtig, og da de ei havde Skydegevær [skydevåben] hos sig, undgik [undslap] han med Livet.

Caspar Peter Rothe:

*Den danske Søe-heldt,
Vice-Admiral
Peter Tordenskiolds
Levnet og Bedrifter I-III
(1772-73).*

Eksempel fra bogen

E. Bouché del. 1754

J. Bouché sculp. 1754

Torden skiold.

Illustration fra den franske oversættelse (1794)